

Написане лишається

Надія Миронець

УДК: 930.2:394.92 "1921/1949" Винниченко

ВОЛОДИМИР ТА РОЗАЛІЯ ВИННИЧЕНКИ: РОДИННЕ ЛИСТУВАННЯ (1921–1949 роки)

У статті розглядається взаємне листування Володимира Винниченка із дружиною Розалією Винниченко за 1921–1949 рр., яке зберігається в Архіві імені Д. Антоновича УВАН (США).

Ключові слова: Володимир Винниченко, Розалія Винниченко, листування, Архів УВАН.

Nadiya Myronets. Volodymyr and Rosaliya Vynnychenko: the family correspondence (1921–1949)

The paper analyzes the family correspondence between Volodymyr Vynnychenko and his wife Rosaliya Vynnychenko which came about during 1921–1949 and is kept in D. Antonovych archive in UVAN – Ukrainian Academy of Arts and Sciences in the U.S.

Key words: Volodymyr Vynnychenko, Rosaliya Vynnychenko, correspondence, UVAN archive.

У журналі "Слово і Час" упродовж 2007–2010 рр. було опубліковане листування Володимира Винниченка з нареченою, а згодом дружиною Розалією Ліфшиць за 1911–1918 рр., виявлене в архівах України¹. Ця публікація була передрукована в журналі "Хроніка-2000"², а у 2012 р. вийшла окремим виданням³. Завершуючи журнальну публікацію, упорядник висловила побажання, щоб величезний і надзвичайно цінний архів Володимира Винниченка, який на той час зберігався на депозиті Української Вільної Академії Наук (УВАН) у США в Колумбійському університеті, в Архіві Бахметьєва, був переданий в Україну. Цим була б виконана воля Розалії Яківни Винниченко, яка, передаючи архів чоловіка в УВАН, заповідала, що передає його туди на тимчасове зберігання, а в Україну він має потрапити тоді, коли вона стане незалежною державою. Передача архіву в Україну дала би змогу опублікувати листування Володимира та Розалії Винниченків часів останньої еміграції.

На жаль, заповіт Розалії Яківни й досі не виконаний. Однак за останні роки архів Винниченка був переданий до Архіву-музею ім. Дмитра Антоновича УВАН (США). Це дало можливість упорядникові отримати згадане листування в електронних копіях, за що висловлюю щире подяку Президентові УВАН професору Альберту Кіпі, науковому співробітнику Архіву-музею ім. Д. Антоновича УВАН у США Тамарі Скрипці, професору Ніжинського державного університету Валентині Хархун та старшому науковому співробітнику Інституту історії НАН України Оксані Юрковій.

Вісім листів В. Винниченка до Р. Ліфшиць із цього архіву за березень 1914 р. опубліковані у згаданій книжці⁴, усі інші тут друкуються вперше. Документи зберігаються у фонді В. Винниченка (№ 138), тека 33 – листи Розалії Яківни, тека 34 – листи Володимира Кириловича.

¹ *Миронець Н.* Епістолярний діалог Володимира Винниченка з Розалією Ліфшиць (1911–1918) // *СіЧ.* – 2007. – №9. – С. 48–56; №10. – С. 62–68; 2008. – №1. – С. 78–83; №3. – С. 80–86; №6. – С. 98–102; №7. – С. 60–66; №8. – С. 88–98; 2009. – №2. – С. 99–106, №4. – С. 74–79; №6. – С. 109–115; 2010. – №1. – С. 88–96, №2. – С. 96–101, №3. – С. 99–104, №7. – С. 105–116.

² *Миронець Н.* Епістолярний діалог Володимира Винниченка з Розалією Ліфшиць // *Хроніка-2000: Невідомий Винниченко.* – К., 2010. – С. 298–473.

³ *Володимир Винниченко – Розалія Ліфшиць: епістолярний діалог (1911–1918 роки) / Упорядкув., вступ, комент. та прим. Надії Миронець.* – Дрогобич: Коло, 2012. – 288 с.

⁴ *Володимир Винниченко – Розалія Ліфшиць: епістолярний діалог (1911–1918 роки).* – С. 71–81.

Листування охоплює період із 1921 по 1949 рік і містить цінну інформацію не лише про повсякденне життя подружжя Винниченків, а й про суспільне життя, до якого був причетний політик Винниченко, про його політичні погляди та філософські роздуми в різний період, про творчі плани письменника і їхню реалізацію або не реалізацію та її причини, про психологію творчості, про ставлення до подій, учасниками або свідками яких він був, і до людей, з якими спілкувався, про взаємини із дружиною, про мрії й настрої, стан здоров'я й багато іншого. Особливість цих листів у тому, що вони вирізнялися щирістю й відвертістю, адже їхніх авторів пов'язувало не лише глибоке кохання, а й міцна дружба, вони були однодумцями, відчували потребу в постійному спілкуванні, в обміні думками, враженнями від пережитого.

Коли на початку травня 1921 р. Винниченко виїхав із Берліна до Праги, щоб обговорити питання про створення єдиного національного революційного фронту з усіх соціалістичних партій, що опинилися в еміграції, Розалія Яківна писала чоловікові: "Прошу тебе тримати мене в курсі ваших балачок. Писати можна зовсім лаконічно, і не називаючи річей" (1 травня 1921 р.)¹. І Володимир Кирилович детально описував у листах хід переговорів і враження від них. А 9 січня 1923 р. Винниченко ділився із дружиною враженнями від зустрічі з українськими соціал-демократами І. Мазепою й П. Феденком: "Уяви собі: ми знайшли спільну мову: ми можемо, здається, до чогось договоритись. виявляється, вони ставились до ідеї об'єднання зовсім негативно, називаючи її навіть "абсурдом". У кінці нашої балачки вони захопились і почалося серйозне обговорення питання". У листі-відповіді від 12 січня Розалія Яківна писала: "Дуже рада, що з Мазепою й Фед[енком] дійшло до порозуміння. Але це надзвичайно цікаво, що зпочатку їм ця думка здалась абсурдною.

Що ж мається на увазі робити зараз? І як же з коштами? Чи дуже вони ворожі до Микити Юх[имовича]? Чи є у самих с[оціал]-д[емократів] єдність, чи й вони розбились на купочки по 2-3 чоловіка?"

Як бачимо, Розалія Яківна не була байдужою до проблем, які вирішував чоловік, виявляла велике зацікавлення ходом переговорів, і та інформація, яку знаходимо в листах Винниченка із цього приводу, допомагає дослідникам краще уявити деякі деталі стосунків між різними політичними силами української еміграції в Європі в 1920-х рр.

Листування свідчить, наскільки складним для Винниченка на початку 1920-х рр. був вибір між політичною діяльністю і творчою працею. 2 травня 1921 р. він писав дружині, що говорив М. Шаповалові "про свою нехтіть до підприємства нашого й бажання цілком оддатись своїй праці. Але... хто? Коли б знайшлась якась инча "фігура", розуміється, це легше було б зробити". Шаповал наполягав на тому, щоб Винниченко переїхав до Праги й активніше включався в політичну діяльність. Винниченко ж більше схилявся до того, щоб зосередитися на творчій роботі. 8 січня 1923 р. писав знову із Праги: "Признаюсь тобі, дитинко: я все ж таки не перестаю думати про те, щоб "уткнуть"! Забратись на провінцію, купивши собі там хатину, і закопатися на цілі роки! Ні політики, ні фільм! А тільки чисте, прекрасне мистецтво". Але тут же констатує: "Та це ж тільки мрія, одна з багатьох мрій, яким довелося загинути. Але за хатинку буду все ж таки боротись до останнього і ніякі субсидії та стипендії не знищать її, поки сама не помре своєю смертю".

Винниченко повсякчас ділився із дружиною своїми творчими планами й задумами. 17 жовтня 1922 р., під час роботи над романом "Сонячна машина", писав: "Я хочу написати казку, пісню на кілька сот друкованих сторінок, в якій було б усе людське, теперішнє, минуле і майбутнє (не історично), себто людське, вічне, те, що було й буває з людьми раз-у-раз. Скромне завдання – правда?"

Психологія творчості й тісно пов'язане з нею питання про умови для творчої праці посідають чимале місце в епістолярії письменника. У цитованому вище листі він писав: "Роблю-то я роблю, але що з того вийде? Часом здивовано сам себе питаю:

¹ Оскільки архівний фонд В. Винниченка не описаний, при цитуванні вказуємо лише на дату написання листа. Особливості авторського написання збережені.

що це, власне, я пишу? Але вже стільки витрачено на цю роботу сил і часу, що треба довести до краю, а тоді вже розглядать, що воно таке вийшло”. А коли працював над трактатом “Щастя”, поділився з дружиною такими роздумами: “Робота моя пухне як і завсігди. Часом бере сумнів і все здається непотрібним і невдалим. Та я жону ці сумніви й стараюсь триматися свого правила: “Поки виконуєш узятую роботу, вір у себе, як у ґенія, коли ж скінчиш, стався до неї як до витвору свого ворога й бездарности, – без крихти вибачливости і з гострою суворістю”. Отже поки що пишу ґеніяльну й страшенно потрібну річ” (16 серпня 1930 р.).

Для творчої праці Винниченкові обов’язково необхідна була тиша, інакше він не міг зосередитись. Щоб завершити роботу над великим романом “Сонячна машина”, він кілька раз виїжджав у пансіонати, де готовий був миритися з різними побутовими незручностями задля того, щоб мати велику, тиху, світлу кімнату (лист від 2 жовтня 1922 р.). А коли прислали великий аванс із гонорару за п’єсу “Пісня Ізраїля”, у нього виникла ідея найняти в Целендорфі кімнату, де він міг би вдень працювати, а відпочивати й харчуватися дома. Він просив дружину знайти таку кімнату і наголошував неодноразово на обов’язковій умові: щоб велика, ясна, тепла й тиха! (18 жовтня 1922 р.).

Мабуть, реалізувати цей план не вдалося, бо в лютому 1923 р. Винниченко знову виїхав для роботи в санаторій і не без самоіронії писав дружині, сумуючи через вимушену розлуку: “Що ж робити, коли я з такими примхами і такий слабодухий, що не можу як слід працювати в тих умовах”. Він сподівався, що незабаром візьме себе в руки, його самопочуття поліпшиться, і він зможе працювати, хоч би на ньому і троє кроленят товклося. “Оце ідеал захоплености роботою, – писав він. – А то – тиші, спокою неодмінно. В тиші та спокою всякий дурень хоч-не-хоч запрацює. Ні, під телефонні дзвінки, під завивання півнів, під вибивання килимів, після всяких “побачень” і засідань, от в яких умовах треба навчитися працювати!”

Листи дають матеріал і для розуміння мало дослідженої теми: психологія творчості Винниченка-художника, мотивація цього виду його діяльності. Перебуваючи на острові для натюрстів, де особливо любив працювати, він час від часу писав про малювання, просив привезти фарби та інші речі, необхідні для цього. 28 листопада 1933 р. писав: “У мене якийсь кумедний стан тепер: цілковита нехоть до писання. Я малюю (школа, нема білої фарби, міг зробити срібний малюнок з інеєм). Я думаю, обдумую, читаю, все досить добре, а писати... почуваю велику нехоть. Це, розуміється, тимчасове, зв’язане з цією гострістю ясної погоди, при якій раз-у-раз буває напруження нервів”. А в листі від 13 грудня того самого року читаємо: “А працюю я над... пейзажами. Вчора мав сісти вже за Хмельниччину, “рішуче й категорично”. І настрої був, і охота, і свіжість. Але ж... випав іней і все було таке цікаве з мальовничого погляду, що я вхопив квачі й почав малювати. За ранок зробив два пейзажі. (Із вікон, у себе в хатинці малював!) Здається, вийшло нічого – я, принаймні, поки що задоволений. Сьогодні ще трохи підретушував, дещо виправив, і знову весь ранок на малювання убухкав. Та то нічого, – іней тут буває рідко, а Хмельниччина в мене весь час у голові, не розстане й вітер її не здме”. (Зауважимо принагідно, що роману про Хмельниччину Винниченко так і не написав).

Листи дають уявлення про інтенсивність творчої праці письменника в різний час, про вимогливість до її наслідків. З пансіонату, де працював над “Сонячною машиною” писав 4 жовтня 1922 р.: “Працюю я потрошки. На жаль, положеної собі долі ще не дійшов, – чи занадто велику поклав, чи інтенсивність погана. А роблю цілий день з 9 до 9. Дві години гуляю, але під час гуляння обдумую, що вважаю теж за роботу. Одначе тої кількості сторінок, яку рахував, щось не вибиваю. Значить, справа стоїть поганенько”. Із часом він увійшов у робочий ритм і майже в кожному листі “звітував” про результати. Зокрема, 10 жовтня писав, що дуже втомився: “Я ж встаю о 7-ій, а прокидаюсь о 6-ій. А сьогодні побив рекорд, годин 11 працював”. Через 2 дні, 12 жовтня, сповіщав: “Працюється мені поки що добре, голуба моя. Останні дні просто таки... удовлетворительно. І, здається, нема перевтоми. Коли так буде йти далі, то ради бога, не кличте мене додому, а винесіть постанову, щоб я не приїжджав, не

скінчивши роботи. А це може бути, коли я від цього дня ще місяць буду працювати так, як останні дні. Мені дуже хочеться тут скінчити. Це вийде цільно, в гарячці; а дома буду вже оброблять”.

Коли ж робота над романом була в основному завершена, Винниченко турбувався про те, щоб вона була якісно переписана, вичитана, відредагована. З лютого 1924 р. писав: “Кампанію за “СМ” треба повести з усією енергією. Це – наше чергове завдання. Мусимо обробити якнайкраще. Будь якнайсуворіша до кожного рядка, до кожної сцени, до кожної думки. Роби нотатки. Пам’ятай, що з цією працею я маю виступити перед європ[ейською] аудиторією. Поруч з політичною роботою кампанія за “СМ” повинна стати центром нашої уваги”.

Постійними темами листування були: пошук перекладачів, видавництв для публікації творів та театрів для постановки п’єс. З лютого 1924 р. Винниченко запитував у листі, чи довідався М. Віленський про перекладачів, висловлював побажання, щоб до німецького видання “Сонячної машини” здобути передмову якогось видатного німецького літератора, Г. Гауптмана або К. Каутського, добре було б дати прочитати роман А. Франсу. “Треба буде з цим порухатись, не можна так просто пустити цю роботу в світ”.

Багато місця в листуванні займає тема публікації твору Винниченка “Конкордизм”, що було пов’язано з великими труднощами, й автор не виключав, що, можливо, доведеться видавати його власним коштом. Але для цього треба було продати будинок у Парижі (Винниченки у той час жили в Мужені). Та це також виявилось справою складною. Влітку 1947 р. Розалія Яківна кілька місяців жила в Парижі, займаючись продажем будинку й пошуком видавництва, а Винниченко, вирішуючи господарські справи, майже щодня писав їй великі листи, описуючи свої повсякденні турботи і даючи детальні поради, як вона має діяти. Так, 5 липня 1947 р. писав: “Справу з рукописом так само, любонько, продовжуй. Треба дати якомусь видавництву, не стільки для видання ним самим, як для оцінки. А яке саме є те ліве видавництво, що тобі його порадили? Чи не большевизанське? Коли так, то безпотрібно давати йому і оцінка його – нічого не варта. – А чи ти збираєш дані про видання самим автором? 1) Скільки може коштувати таке видання? 2) Чи можна обійтись без якого-будь видавництва <...>? 3) Коли так, то чи можна мати папер і як його здобувати? 4) Коли не можна самому авторів або дуже важко і складно, то на яких умовах якесь видавництво приймає в себе до видання на кошт автора? 5) Які є засоби і способи контролю такого видавництва? 6) Що таке вид[авницт]во повинно наперед ознайомитись з книгою, яка має видаватися в його самим автором, це – зрозуміле. Але скільки часу треба на ознайомлення? 7) І коли б ти знайшла таке вид[авницт]во і дала йому рукопис, то які були б далі заходи наші на випадок згоди чи незгоди вид[авницт]ва видавати в себе”.

Він просить її спробувати розвідати в Г. Довженка й С. Созонтіва, які співробітничали із “Франко-українським видавництвом”, чи не могло б це видавництво опублікувати “Конкордизм” і на яких умовах. А в листі від 14 червня 1947 р. читаємо: “...Ще раз і ще раз, любий товаришу мій: мусимо добитися свого в справі видання “Конкордизму”. Наша акція все ж таки, не зважаючи на всі “шишки”, які валяться на нас, лишається у нас не захитаною. Обставини можуть їх гальмувати, різні паскудні ґенії можуть кидати нам колоди під ноги, це може затримати нас на якийсь мент, але наша мета лишається нашою метою. Продаж “Верж[ена]” є один (і то, здається, найбільший) із наших засобів початкового здійснення тої мети і його треба добиватися всіма силами”.

Листування допомагає краще зрозуміти життєву філософію Винниченка – від натюрризму й фрукторьянства до конкордизму. Про перебування на острові серед натюрістів Винниченко писав багато й детально, розповідав про свою роботу, відпочинок, про загальну обстановку на острові. Коли знайомишся з “картинкою” острова, змальованою в листі від 16 серпня 1930 р., то згадується оповідання молодого письменника “Момент”, і розумієш, що культ природи завжди був присутній у світогляді Винниченка, знайшовши всебічне обґрунтування в конкордизмі: “Надворі

холодно, тільки там, де ще останні проміні сонця, там купками, як червоненькі кузочки на парканах, попримлипали голі натюрісти”.

Листи дають багато матеріалу на підтвердження того, що, захопившись конкордизмом, Винниченко намагався дотримуватися цієї теорії у власному житті, займався самовдосконаленням, відмовлявся від шкідливих звичок, пропагував конкордизм усіма засобами та щиро обурювався тим, що мало хто поділяв його погляди. 28 жовтня 1937 р. писав: “Листів ніяких. Прага мовчить. Америка мовчить. Конкордизм їм заціпив уста. Бідні, жалюгідні людці, – воліють бути жалюгідними, дохлими, скиглями, але не віддавати своїх крихітних, жалюгідних звичок. Якби виступити у Франції з конкордизмом, якби здобути трибуну! Та коли б ще А. Г. (А. Жід. – Н. М.) згодився прочистити дорогу. От тоді й наші скиглія пройнялися б пошаною й, може, набралися сили не тільки на словах згожуватись, але й дієво, активно”. А в листі від 17 листопада 1937 р. читаємо: “В мене так само багато ще старого залишилося, вкоріненого і через підсвідомість і через свідомість. Але нам тепер лекше викорінювати ці поклади минулого, маючи конкордизм. Ми вже можемо бачити, що саме треба викорінювати, що виправляти, що заглиблювати, викорінювати. І це надзвичайно багато і надійно. А інші не бачать цього, не розуміють, не знають. І для них покращання є безнадійна річ! Ще і ще раз, з щирим, чесним переконанням (не для самопотішання) скажу: хай конкордизм не буде прийнятий Іванищем, хай навіть воно висміє нас (бідне), якщо вистачить у нього уваги хоч би на це, хай всі наші заходи наткнуться на байдужжя, спротив, ворожнечу і кінчатся цілковитим неуспіхом, – для нас конкордизм, не зважаючи на це, лишиться тим, що є й тепер, а то ще й більшим: системою будування, творіння свого щастя, засобом бути раз-у-раз у погодженні з життям усесвіту, бути радісними, свідомими клітинами його. Чого більше можна хотіти? Я не бачу нічого кращого в житті людини, не бачу кращого сенсу і мети її буття на землі”.

Винниченко був переконаний, що здоровий спосіб життя їхньої родини буде практичним прикладом для інших, і цим вони виконають свою місію перед людством. 10 червня 1934 р. писав: “Може, ми хоч краплинці цього людства хоч крихіткою в чомусь поможемо – і то вже буде виправданням наших з тобою усиль і маленьких наших прикросців. Правда, моя єдина?”. У лютому 1937 р. він їздив до Праги, де робив доповідь із метою організувати конкордиську групу. Усі відзначали його здоровий вигляд, краций, ніж раніше, і він вважав, що це добрий “агітаційний” момент. На закиди деяких знайомих, що конкордизм суперечить марксизмові, Винниченко відповідав, що “конкордизм зовсім не робить замаху на марксизм, зовсім його не порушує, навпаки, він його затверджує, підпирає, розвиває. Але марксизм, а не ленінізм та його консеквентний до кінця розвиток сталінізм. Я не розумію, як можна зробити такий висновок на підставі програми конкордизму, що він є проти марксизму” (17 листопада 1937 р).

Винниченко сподівався, що конкордизм мав би зацікавити французьку публіку. “І соціалізм, і комунізм, – писав він, – здескредитовані (і то головним чином Москвою), ці слова вже не викликають ні захоплення, ні уваги. Люди шукають чогось нового і кращого. Чи не відповідь їм конкордизм на це шукання?”

Розвитком ідеї конкордизму і її популяризацією Винниченко займався до кінця свого життя. 1 жовтня 1947 р. він писав Розалії Яківні: “...Мені прийшла така думка: прочитати в Парижі лекцію на тему: “Конкордизм. Світова Федерація. Самостійність України”. Вхід на лекцію платний. Чистий прибуток (після покриття видатків на подорож мою і твою (мого секретаря) та на готель) піде на громадську ціль – або на ширення ідеї “Самостійности України у Світовій Федерації” або на Суспільну Опіку, на поміч “скитальцям” та ін.”.

Листування свідчить, що Винниченко весь час жив із думками про Україну, і це виявлялося не тільки в тому, що він обґрунтовував ідею самостійності України у Світовій Федерації чи вів переговори з керівництвом УРСР про можливе повернення на Батьківщину (про це також чимало свідчень у листах), а й у тому, що в різних місцях, де йому доводилося бувати, він знаходив асоціації з рідною землею.

Перебуваючи влітку 1930 р. на облюбованому натюрисстами острові Villenes, де жив у курені і працював над романом, писав дружині 11 серпня 1930 р.: “За річкою чути поганяння волів орачами. Згуки, інтонація голосів, темп, усе таке саме, як у нас. І мені часом здається, що я на Україні в степу. От вийду з куріня, гляну в той бік, де чути орачів, і переді мною пишно, велично розстелеться у синю далечінь наш степ”. А з Тулона, де ходив вузькими вуличками міста, писав 29 січня 1931 р.: “Вулички з білизою. Гіркувато-солоний запах смаженої риби, гострий дух городини, вогкості. Трамваї зворушливо дзвонять (у провінції вони якось по особливому калатають, – ти помітила?) І здається часом, що я – на Україні, десь на передмісті Київ, чи в Полтаві”. А коли Винниченки купили поблизу Мужена хутір, на поштової мапі Франції з’явилася нова назва: “Zakutok” (таку адресу вони писали на своїх листах), а сусіднє місто Канни в листах називали не інакше, як Канів.

У листах Винниченка знаходимо чимало оцінок людей, з якими він зустрічався або співпрацював. А це важливо для розуміння його психології, бо для всебічного вивчення особистості важливу роль відіграють оцінки, що дає вона іншим людям, адже від того, які риси характеру чи види діяльності вона оцінює позитивно, які негативно, залежить і характеристика самого оцінювача.

Так, Микита Шаповал драгував Винниченка багатослів’ям і самозакоханістю. “Він непохитно вірить у свою великість, величність. Через те й поводить відповідно. Посмішка вищости, “благожелательная” вибачливість не сходять з його уст”, – писав Винниченко 3 лютого 1924 р. із Праги, де постійно спілкувався з Микитом Юхимовичем. Подібні оцінки М. Шаповала досить часті в листах В. Винниченка.

Олександр Олесь через свою хворобу викликав у Винниченка гостре почуття жалю. 30 січня 1924 р. він писав: “Жаль його страшенно, а ти ж знаєш, що для мене нема гіршого, як не мати змоги розрішити свою емоцію активністю. Мій жаль ніяк не може перейти в активність. Буду думати ще, але... головної причини знищити ніхто не може: його алкоголізму”.

Висловив В. Винниченко і свої оцінки творчості й особистості режисера Олександра Довженка після того, як мав нагоду 8 серпня 1930 р. в Парижі переглянути фрагменти його творів. Наступного дня він писав Розалії Яківні: “Бачили вчора “Землю” Довженка і “Арсенал” (його ж). Шкода, що тільки фрагменти. Але й з них видко, що майстер з Д[овженка] добрий. Є, розуміється, хиби, але вони не сутнього характеру. <...> Сам Довженко – досить симпатичний і, видно, дуже талановитий”. З листування можна дізнатися про ставлення Винниченка в різний час до своїх багатолітніх приятелів Юрія Тищенка, Марка Віленського та інших, простежити еволюцію його стосунків із художником Миколою Глущенком: від дружби до загрози розриву.

Та найбільше в листах оцінок адресатки, коханої дружини, Кохи, як він ніжно її називав. З них можна скласти повне уявлення про характер Розалії Яківни і про ставлення до неї Володимира Кириловича. У листі від 9 березня 1924 р. читаємо: “Я, наприклад, щиро й глибоко переконаний, що ти маєш такий молодий і свіжий для своїх літ вигляд через те, що ти з природи й з переконання духовно хороша: добра, чула, не злопам’ятна, великодушна. Отрута гніву, злості, ненависти, заздрости й т. п. не проходить глибоко в твій організм. Твоя хорошість і духовно, і фізично охороняє тебе. І коли ти цей гігієнічно-косметичний засіб будеш ще свідомо, енергично вживати, підтримувати, культивувати, – ти матимеш у руках найвірніший секрет краси й молодости. Чуєш? На жаль, про себе я цього сказати не можу. Моя вибуховість дуже мені перешкоджає. Але коли б ти мені помагала, я б краще справлявся з своїми перешкодами”.

А 21 вересня 1947 р. він звертався до дружини з такими словами: “Ясонько моя прекрасна! Який я радий, що ти така як ти є, яке мені щастя випало, що я маю такого товариша життя з такою енергією, з такою ясністю, добрістю, лагідністю, чистотою (так, чистотою!) духа, веселістю, з таким розумом, ініціативою, волею. Правда, рідна моя, я не бачу в тебе ніяких рис, які б не те що штовхали, а навіть легенько дряпали. Це – не перебільшування і не засліпленість звичкою. Всі, хто тебе хоч трошки ближче знають, бачать, а головне, відчують твою виїмкову привабливу

суть. І знаю так само, що ніякі вияви оцінки не можуть тебе “попсувати”, така як ти є, ти лишишся на завжди не зважаючи ні на які похвали”.

Подібних сюжетів у листах Винниченка дуже багато. Варто зазначити, що й листи Розалії Яківни сповнені ніжності й турботи про чоловіка, зацікавлення його справами, готовності допомогти йому у вирішенні будь-яких проблем: від перекладів його творів до турбот про їх видання, про стан його здоров'я, про розв'язання будь-яких побутових питань. Вона відчувала це своїм обов'язком, і коли не все виходило, просила в нього пробачення. Листування свідчить про те, що родина Винниченків постійно працювала над удосконаленням взаємостосунків, вони не шкодували ласкавих слів у звертаннях одне до одного, часто творили такі слова, аналізували свої вчинки, які могли б зіпсувати стосунки. Наприклад, 3 липня 1947 р. Винниченко писав: “Моя дорога, моя найдорожча істота на світі, ти в мене прохаєш вибачення за щось. За що, моя прекрасна? За те, що ти така, яку я не можу згадувати без хвилювання і глибокої, безмірної ніжності та вдячності? Але ти маєш рацію: можливо, що це розстання піде нам на користь, що наше життя потім буде ще суцільнішим, ще більше погодженим навіть у дрібницях побуту. А я хіба не винен перед тобою за всякі мої “вибухи”, різкості, несправедливості? Якщо прощати, то взаємно, моя чудесна!”

У листах Винниченка детально описується стан його здоров'я. Він постійно “звітував” Розалії Яківні про своє самопочуття, про те, з якими лікарями консультивався, які ліки приймав, як вони на нього діяли. Коли бував у санаторії, то в усіх подробицях розповідав про лікувальні процедури і свої враження від них. Його листи – це своєрідна “історія хвороби”.

Епістолярій Винниченка – унікальне джерельне свідчення про побутові умови, в яких жив і працював письменник у різні часи своєї останньої еміграції, у них багато інформації про клопоти, з якими були пов'язані купівля та продаж будинків, про повсякденне життя письменника, яке далеко не завжди сприяло реалізації його творчих планів. У червні 1947 р., коли Винниченко в “Закутку” займався господарськими справами, а дружина перебувала в Парижі, намагаючись продати або здати в оренду будинок, щоб мати засоби для існування та для видання “Конкордизму”, він, детально описавши, що робив по господарству, продовжував: “Іншою роботою я ще не можу займатись. Я навіть ні разу, як приїхав, у своєму курні не сидів. Треба іншого психічного стану для того”.

Листування Винниченка може бути прикладом того, як повсякденне приватне життя людини корелюється із загальними проблемами життя країни і світової політики. Адже життя його родини великою мірою залежало й від стосунків у середовищі української еміграції, і від політики більшовиків в Україні, і від міжнародної обстановки.

У той час, коли їм ніяк не вдавалося продати будинок у Парижі, він писав 1 липня 1947 р.: “От настає інтернаціональна криза. Парижська конференція крахнула, як і всі її попередниці <...>. Криза ця може скінчитися добром для Франції, коли вона після розстання¹ з Молотовим, рішуче стане на шлях організації економ[ічного] співробітництва з Англією при допомозі Америки. Дуже можливо, що створяться два блоки – зах[ідно]-європейський і схід[но]-європейський. Якщо Франція буде членом зах[ідно]-євр[опейського] блоку, то її економ[ічний] стан почне поліпшуватись, – Америка почне старатись зробити дуже помітною вигоду бути з нею, а не з СРСРем. Тоді, може, й такі справи, як купля-продаж маєтків стануть жвавішими”.

У короткій статті неможливо детально розкрити всі теми, які порушувалися у взаємному листуванні Володимира та Розалії Винниченків. Але й із наведеного можна зробити висновок, що воно є важливим джерелом для вивчення умов, в яких жив і працював Винниченко в означений період, психології його творчості, політичної позиції, світогляду, настроїв, творчих планів, стосунків із людьми, стану здоров'я й багато іншого, що робить яскравішим і реальнішим просопографічний портрет письменника й політика Володимира Винниченка. Публікація цього унікального

¹ Так у тексті. – *Н. М.*

епістолярного комплексу збагатить джерельну базу досліджень літературознавців, філософів, культурологів і представників інших наук.

* * *

При підготовці листів до друку максимально збережені особливості авторського написання, унормовано лише вживання великої літери, апострофа та м'якого знака, розділових знаків, написання слів разом, окремо чи через дефіс, вжито літеру *ш* замість *щ* у словах типу тісніший, рідніший тощо, знято подвоєння приголосних у словах типу долар, колекція, колізія та ін. У листуванні часто трапляються пестливі звертання – Діта, Коха, Ді, Дім, Малюна, Кроха, Нуна і т. д., які писалися як із великої, так і з малої літери. У публікації пишемо з великої.

Листи розміщені у хронологічній послідовності і пронумеровані порядком. Дати подано в тих самих місцях і в такому написанні як в оригіналі. Якщо дата встановлена упорядником за змістом або за поштовим штемпелем, вона подана у квадратних дужках так само, як і нарощування скорочень, крім стандартних підписів Винниченка *В* або *ВВ*, які не розкриваємо; у квадратних дужках зліва над текстом зазначені місця відправлення та адресування листів. Підкреслення в оригіналах листів у публікації збережено, підкреслення двома, трьома рисками або хвилястою лінією передано підкресленням і курсивом. Усі листи друкуються за автографами. Посилання на архівну справу та аркуш не подаємо, оскільки архів не упорядкований.

Листування Володимира та Розалії Винниченків (1921 рік)

№ 1

Розалія Яківна – Володимир Кириловичу

[Берлін-Целендорф – Прага]

1–V–21

*Мій ясний,
другий день підходить до кінця, як тебе нема, а здається бог зна скільки часу
пройшло!*

Учора цілий день почувала себе розбитою та нездатною ні до чого. Уявляла собі твій стан, мій Кроха, цілий день в вагоні на твердій лаві, в смороді сигарного диму... Сьогодні я зовсім сама. Дівчині дозволила не приходити і за цілий день не сказала й не почула а ні одного слова, тільки плач дитини нагорі. Щось то ти зараз вирішуєш? Тепер, коли тебе нема, думка про можливість позитивного вирішення справи набірає страшного реалізму. Краще вже не думати про це! Прошу тебе тримати мене в курсі ваших балачок. Писати можна зовсім лаконічно, і не називаючи річей.

Чи ти спав, мій Ді? Як відчуває себе твоя голівка? Я все боюся, що дорога розіб'є твій сон. Таке дивне почування, що коли б я була з тобою, то змогла б якось уберегти від тяжкого. Це самообман!

Я стараюся бути бадьорою, думати, що час, що тебе немає вдома, швидко мине. Увечері не боюся бути в хаті сама і взагалі тримаюся бадьоро. Ти мусиш бути мною задоволений.

Боюся, що довго не прийдуть тов[ариші] і задержуть тебе в Празі, а це значить і взагалі все затягнеться. Чи ти обов'язково чекатимеш на них, скільки не було треба? Та вони повинні приїхати, як обіцяли.

Мій ніжний, дитина ти моя. Щось стримує мене від вияву того, чим я повна. Коли велике бажання може впливати – моє вплине і ти почуватимеш себе добре.

А Д[ьона]² поводить не дуже добре. Якщо це повториться, прийдеться вжити крутих мір!

Привіт від мене М[икиті] Ю[химовичу]³ та О[льзі] Ф[іларетівні]⁴. Чи ти бачив Яроміра⁵? А Шкрага⁶? Треба конче!

Ну, будь спокійний та здоровий, мій Ді!

Я ж з тобою так і не попрощалась як слід!

Цілую з ніжною радістю.

Твоя.

Р. С. Не забудь передать т. Алекс.⁷ гребінці, вони у тебе в валізці насподі. Яблука треба викинути, якщо не з'їв, а то попсують білизну.

Цілюю очі.

[Лист адресований: М. Šaroval (для ВВ) Praha. Smichov Kinskeho, 14].

№ 2

Володимир Кирилович – Розалії Яківні

[Прага – Целендорф]

2–V–21

Дорогий мій Нун¹,

пишу тобі вранці перед приходом до мене М[икити] Ю[химовича] і Ол[есья]². Товаришів з Гал[ичини] ще й досі немає, – може, сьогодні або завтра прийдуть. Бачився з Яромиром. Він нам також написав листа, якого ми не одержали. Він милий, уважний, як звичайно. Шкраг також був у той вечір з нами. Зараз же запропонував, чи не хочу я мати побачення з М[асариком]³ або з Б[енешем]⁴. Я поки що ухилився, чекаючи нашої наради, щоб мати якусь певну лінію. Вчора не мав фізичної змоги написати тобі пару рядків, бо з самого ранку були зо мною всі тутешні знайомі (по черзі). А ввечері був у М[икити] Ю[химовича], який, розуміється, говорив сам і говорив довго, стомлююче. Це – серйозна його хиба, якої я просто боюсь. Казав я йому про свою нехоть до підприємства нашого й бажання цілком оддатись своїй праці. Але... хто? Коли б знайшлась якась інча “фігура”, розуміється, це легше було б зробити. Побачимо ще, що привезуть т.т. з Галіччини. Я гадаю, що раніше осені не можна нічого рішучо робити. А що до осені може трапитись, ніхто угадати не може. М[икита] Ю[химович] настроєний дуже войовниче. Я угадую психологічну підоснову цього, – це його колишня помилка щодо участі в Директорії⁵, він хоче її тепер виправити, загладити. Зважували шанси, є серйозні за, але є не менше серйозні й проти. Нетерпляче чекаю, що скажуть приїжджі. Можливо, що вони вияснять (для мене принаймні) цілковиту неможливість.

Як же ти там, Діто? Я собі весь час уявляю тебе в нашій квартирі. “Дєтк-чортяка” бігає?⁶ А на ровері їздила? Перекладаєш? З художественниками⁷ бачилась?

Між інчим, здається, можна буде в справі Студії⁸ поговорити з М[асариком]. Так казав Шкр[аг]. Але ти про це ні їм ні Віл[єнському]⁹ нічого не кажи. Скажемо, як буде щось певне.*

Був у Неєдліх¹⁰. Вони дуже вітають тебе, Ол[есь] казав, що про тебе й діти й дорослі питались, чи ти приїдеш до Праги.

Ол[есь] дістав посаду на Словаччині й уже вчора виїхав туди¹¹. Грошей з Відня він не одержав і досі. Козлик¹² чи саботує чи лінується. З цими грошима взагалі тут була ціла історія, про яку не варто багато писати, але в якій, здається, Ол[есь] багато наплутав. Ну, тепер він уже матиме посаду і не потребуватиме підмоги. Але готовність іти куди-хоч у його цілковита. Тільки треба покликати.

Ну, мій Дім, бувай здоров, треба кінчати листа, зараз прийде М[икита] Ю[химович]. Знову цілий день розмов, з яких, просіявши, можна одібрати на чверть – півгодини потрібного й важного. Але... бачили очі, що купували. Та зрештою треба бути філософом і брати життя в усіх його формах, навіть у цьому потоці слів можна знайти при умінню свою цінність. Обнімаю Нунку і цілую Дьонку.

ВВ.

№ 3

Володимир Кирилович – Розалії Яківні

[Прага – Целендорф]

3–V–21

І вчора не приїхали. Одержав М[икита] Ю[химович] картку, що приїде тільки один Гр[игорій]¹, бо для тих двох немає грошей на подорож. От тобі роби справу в таких умовах, а Супруни² купують коготкам перли бувшої королеви! Одначе це було вже занадто: адже грошей ми все ж таки на це знайшли б, щоб оплатити їм

* Текст у дужках в оригіналі закреслено.

подорож. В кожному разі сижу в “златій” Празі й не знаю, коли приїде хоч цей один Гр[игорій]. З М[икитою] Ю[химовичем] обговорено вже все і досить детально. З усіх даних акція можлива тільки на осінь. Чи буде вона, – хто ж то може сказати при тій скажці подій, якою так означаються наші прецікаві часи.

Живу я в “Беранеку”⁷³, в тому самому коридорі, що рік тому назад. На стінах ті самі словенські трафаретні птички, будиночки, дерев’яна, проста, сільська мебіль, пофарбована в синє з червоними й жовтими квіточками; наївно, хитро-економно і немов би “стильно”. Одначе шумно і брудно, як у справжньому “конфор-модерн”.

Був учора з Яромиром в “Народному Дівадлі”⁷⁴ на “Проданій Нареченій”⁷⁵. Постановка – чистенька, прилична, але надзвичайно “посередственна”. Поміркованість чеської нації, міщанський “уравнительний” тон панує й у театрі. Єдина цікава особливість цієї вистави була в... примадонні, а власне в її корпуленції⁷⁶: така груба, як дві Надьки разом⁷⁷, і не більша ростом. Ніяково й тяжко було дивитися на неї. Бюст – якийсь хоробливо величезний, бедра – лантухи з мукою; вся – немов каліка. А голос – ніжний, хрустально-чистий, задушевний, – прекрасний. Я не дивився на неї, а тільки слухав. Але все ж таки вона псує вражіння від усієї річі, хоч сама по собі річ є проста, наївна, мила.

Сьогодні, здається, піду на виставу Художн[ього] Театру, якщо Яромир здобуде білети. “У золотих врат”⁷⁸ чи що Гамсуна⁷⁹. Цікаво, як художественники в дорозі бережуть заповіді Моск[овського] Худ[ожнього] театру.

Одним словом, Нун, “жуїрую жінню” та й годі. Єдине, що лишилось мені в “златій” Празі, хоч я волів би наш не-“златий”, але милий, тихий Zehlendorf!¹⁰ А ще ж до Відня їхати! Ох, аж нудить. Як мало, Діто, стало веселих, живих, бадьорих людей. Бадьоряться, сміються, рухаються, кулаками грозяться, ненавидять, але за всім тим ховається й чувається млява нудьга щодо світу і самозакоханість. Не думай, що це вражіння тільки з приводу М[икити] Ю[химовича], є бачення того, що вже раз побачено і що тепер просто лізе в очі. Пам’ятаєш, ми про це говорили? І сам я, перший, стою в колекції цих об’єктів спостереження і бачення.

Прислав мені Марк Григ[орович] телеграму, що контракт “Гзовськими”¹¹ ще не підписано. Але ж буде підписано? Вони, я не сумніваюсь, хочуть забезпечити можливість праці в Студії. Але чи... зможуть? Я ще не бачився з Мас[ариком], але в сих днях, мабуть, побачусь і спробую з ним поговорити. Може й удасться хоч частину здобути. Тоді можна буде починати. Але, повторюю, мовчи, бо... все на світі таке тепер непевне, що часом чоловік у своє власне існування не вірить.

А що ж робить мій Нун? Чи їздила на ровері? Поїдь і привітай від мене сосни, зайці, коли зустрінеш, і ті парочки, що лежатимуть під соснами або в ямках. Сподіваюсь, що в Відні застану вже на левініній адресі¹² листа від тебе з докладним “відчитом”, що робила. А як поводить Дьона? Не робить тих безчинств, що перед моїм виїздом, коли довелось їхати верхи за ліком? Передай їй мій привіт і поцілунок та скажи, щоб поводитись чемно, бо...

До слідуючого листа, мій Кох!

ВВ.

№ 4

Розалія Яківна – Володимир Кириловичу

[Берлін – Відень]

4–V–[1921]

Мій єдиний!

Нарешті, після стількох днів дістала аж цілих два листи!! Цілую твої руки за них. Тепер я вже спокійно чекатиму, а то погано себе почувала. Як тільки якийсь шорох, – бігла дивитись, чи не кинено листа! І все не було, та й не було... Так я і знала, що товариши спізнаться, інакше й бути не могло, ще пак! У мене викреслено в календарі 5 днів. Я рахую ще 7. Так? Охо-хо-хо!! Але ти тим не турбуйся, коли треба, то нема чого звертати увагу на якихсь поганок. Дуже рада, що з Яромиром у тебе добре. Коли б знала його адресу – написала б йому. Добре, що

“жуїруєш жізнью”, так і слід, це для мене теж радість, бо значить все добре. Ну, а за себе мені не дуже-то багато є чого писати. Ранок... День... Вечір... І потім з початку. Сьогодні вперше потурбував мене телефон. Говорив Марк Гр[игорович], звичайно. Гзовская¹ плакала навзрид від обурення та образи. Поводились з нею як з “цирковою лошадьо”... Покажите колени, обнажите грудь. Вона все твердила: “Щоб вони пропали і гроши і Уфа²”. Кілько годин всі силувались заспокоїти її. Гзовск[ая] в такому стані, що знайшли потрібним увезти її з Берл[іна] на кілька день. Віленск[ий] каже, що у його немає жадного сумніву, що Уфа бере її тільки на одну картину, а що далі вони не потребуватимуть художників.

Бідні художні душі! Це так з ними поводяться до заключ[ення] контракту, що ж то буде після? Але можливо, що й контракту ніякого не підпишуть з ними.

Завтра я обіцяла бути у Віл[енських]. Може довідаюсь щось нового. До сього часу не була нігде. Сижу собі, перекладаю. Читаю милий роман Келлера³ (сподобався, нарешті, розшолопала!). Ще варю їсти і думаю. Чертяку чутно не завжди. Як який день. Сьогодні у нас випав сніг! Я швиденько закрила квіточки газетами і не розкриваю, хоч і сонечко з'явилося. На ровері їздила лише один раз. Щось з переднім колесом трапилось, не тримає повітря. Але я це полагоджу, все одно погода нікуди.

Їздила я по тій дорозі, що ти казав і, як вертала, заїхала на стежечку біля*, де ми з тобою на травичці лежали. Як сумно і солодко було! Ніжні деревця і сонце на схилі, і вінички. Самій воно все неначе болюче трохи. Але я бадьора, терпляча і повна тихої ніжності. Я чекаю.

Спасибі, що подаєш надію, що тільки на осінь це можливо! Може цього й не буде, може трапиться якесь несподіване вирішення. Це, може, й не добре, що я на це надіюсь, але я не можу без...

Тільки що покликкала до телефону Юл[ія] Влад[имировна]⁴ і переказала, що контракт худож[иків] з Уфою розірвано! Остаточоно! Зараз Віл[енський] посилає тобі телеграму про це. На моє запитання “чому” Юл[ія] Влад[имировна] одповіла, що вони кажуть: “Нельзя служити Богу и Мамоне”⁵. От і кінець! Я рада, а ти, дитинко?

Добре, коли є ще щось, що не можна купити. Тепер, звичайно, їх єдина надія на Студію. Звичайно, про М[асарика] я мовчатиму. Але це дійсно реальна можливість. Я боюсь тільки, щоб ті худож[ественники], що зараз в Празі, не перекопали б нашим дороги. Напевно й вони вже якісь пляни мають.

Діта, ти мені зовсім нічого не пишеш про те, як себе почуваєш. Я не думаю, щоб цілком добре, бо у мене страшний головний біль був учора і цілу ніч і ще сьогодні тягнеться, хоч і не так дуже. Погода виробляє неможливі річи: сніг, дощ, сонце; все напротязі ранку.

А ти, мій, ти відчуваєш? Так, я ще забула сказати, що була в кіно і бачила непогану фільму з “ідеєю” навіть, Шлюб без санкції. Але накручено занадто. Ну, треба мені припиняти свій “фонтан”. Правда, мій?

Ти одержиш цього листа вже у Левіні, а хто знає, скільки ти ще в Празі лишишся. От я і не знаю, куди мені писати. Ти наказуєш, щоб до Відня, і я слухаюсь.

Хай Левіні не сердиться, що я йому не пишу. Я одразу не можу тобі і ще комусь. Завтра обов'язково напишу йому. Привітай його гарненько від мене і напиши, як він виглядає і що робить і думає.

Ясний мій, син мій дорогий. Будь здоровий, бадьорий. Привези мені себе, такого як ти увіз! Добре, що ти не зовсім закохався в співачку з “Народнього Дівадла”. Портрет очаровательний.

До побачення, мій, мій!

Твоя Р[оза].

[Лист адресований у Відень Левінському: Herrn W. Lewinsky /для BB/ Edm. Weissgasse, 9 Wien, XVIII. Зворотна адреса: R. Winnitschenko Berlin – Zehlendorf Cecilienstrass, 6. – Mitte].

* Наступне слово написане нерозбірливо.

№ 5

Володимир Кирилович- Розалії Яківні

[Прага – Берлін] Прага

4–V–21

Дякую, Дім¹, за листа, дякую тобі за те, що ти не боїшся сама в темних кімнатах, що не почуваш себе погано. А я собі живу в Празі так, наче оселився тут. Нема й досі нікого. Ми з М[икитою] Ю[химовичем] рішили вести справу так, наче все цілком ясно. Себто, зробили деякі заходи для створення можливості розпочати кампанію в пресі й організаційну роботу. Я думаю, що ще днів два пробуду в Празі й виїду до Відня, щоб переговорити з нашими й установити способи провадження спільної роботи. З грушентами² рішили ми не вступати ні в які переговори: практичних, позитивних надбавь від цих людей ми не матимемо, а мороки й зайвого витрачання нервової енергії буде більше, ніж думається. Та й не такі то люди, щоб об'єктивно, не з особистих мотивів підходити до справи. Ім'я ж Г[рушевського] не настільки корисне, щоб ради його набувати собі стільки клопоту. Нехай ідуть своїм шляхом, а ми своїм. Побачимо, чий шлях вірніший.

Буду говорити в Відні з нашими. Можливо, що нам доведеться переїхати до Австрії. Справа остільки відповідальна й велика, провадження її навіть за кордоном вимагає стільки сил і уваги, що треба стояти ближче до центру. А центр доведеться утворити в Відні, бо там усе ж таки є більше людей. Мабуть, і М[икита] Ю[химович] туди переїде. Я настоюю, щоб він неодмінно зараз же туди переїхав. Він згожується.

Був учора на виставі “У царських врат” Моск[овського] Художн[ього] театру. Зачарований грою Качалова³ і Германової⁴. Надзвичайна тонкість рисунку, правдивість кожного слова, руху, чудесна простота, щирість гри просто зворушила мене. Рідко я мав у театрі таку естетичну сатисфакцію. Хоч сама п'еса не задовольняє мене своєю нелогічністю, почасти фальшивістю й неоправданістю колізії. Германова була дуже мила, але... на мою думку, Гзовська більша за Германову.

Ну, бувай здорова, мій Крох. Сьогодні їду “На дне”⁵. “Жуїрую жізньо”, я ж тобі кажу! Бо що мені більше робити в “златій” Празі? В.

А Д[ьона] поганка!

№ 6

Розалія Яківна – Володимир Кириловичу

[Берлін – Відень]

6–V–21

Мій Дім¹!

Була я учора на обіді у Віленських. Учора зранку пішов дощ і йшов цілий день, але такий дощ, що вже давно такого не було. Але я все ж пішла у гості, щоб не бути самій, та й сповістить все одно не могла, що не прийду.

Отже, досить вимокши, дотелепалась. Помешкання у них маленьке, простеньке, але другого не буде (це був обман, що казала хазяйка, неначе буде й 3 і 4 кімнати!). Вони, звичайно, цим задовольняються.

Марк Гр[игорович] спізнівся, як завжди, і, поки ми чекали на його, прийшло багато людей: генеральша з пансіону, Поваженний², Нелідов³, Шубінский⁴ (все бувші пансіонери) і ще одна гарна молода пані, що грає в кіно. Всі, що прийшли, вибачались, що нечасно, але всі сіли обідать. На щастя, ялось вистачило їжі для всіх.

Нелідов розповідав, які вони всі щасливі, що покінчили з Уфою, що Ольга Влад[имирівна] і її сльози вирішили питання, бо плакала “не жінка, але художниця”. Розірвано з Уфою легко, бо Уфа запропонувала інші умови: контракт на 2 роки, картин не 6 але 9 і на 20 відсотків менше платня. Сума, звичайно, виходила загалом більша. Нові умови мотивувалися тим, що Гзовск[ая] блондінка, а блонд[инки] гірше виходять. Коли Нелідов швиденько й радо сказав, що не хоче балакати більше, то агент Уфи подивився на нього як на божевільного. Нелід[ов] все просив нас не думати, що він такий безсербренник, але почувати щодня, що зробив гидотну, він не хоче. От і все.

Були художн[ики] в школі ритмичн[ої] гімнастики Далькроза⁵, під Дрезденом⁶. Уяви собі, Діта! Там стоїть готовий, обладнаний, і вільний зараз, театр, який можна дешево наняти під студію. Це в Hellerau⁷, в старому монастирю (бувш[ому]). Відповідь чекатимуть до початка слідуючого місяця. Там вже є навіть деякі професора, спієв, пластики тощо. Взагалі, це наче навмисно так совпало. Поважений, хоч і не був там, але все докладно мені розповів. Дітонько! Чи вдалося тобі вже побалакати з Масариком в цій справі? Ой, коли б же це вийшло! Я аж вночі прокинулася від страху, що з цього нічого не вийде. Між инчим, Муромц[ев]⁸ мені казав, що художн[ики] мали на думці ті гроши, що одержали б з Уфи, вкласти в студію, коли б це вийшло. Одже, вони не для самих себе хотіли грошей?

Так, кажуть, що під Дрезденом життя взагалі дешевше й легше ніж тут. У мене знову виникає думка, чи спробувати нам пошукати там будиночку? Я все боюсь зими. А ну як чертяка не дасть тобі змоги робити? Ми ще про це подумаєм? (Ді, я весь час, коли пишу, помиляюсь, це через переклад, що я робила).

Сьогодні чудовий день, прозоро-золотий. Тихий, весняний. Зелень перед вікнами аж блищить. Коли б ти був тут!.. Учора я не могла їхати на сервері, тому ще не переказала твого привітання а ні зайцям, а ні парочкам. Але сьогодні обов'язково це зроблю! Д[ьон]у ти не лай, вона поводить ся цілком добре й нікому не докучає, а от як иньші? Що вони роблять та почувають, це більш цікаво! Ой, мої Крохі, завтра тиждень. Все сподіваюсь, що з Відня ти мені хоч приблизно скажеш час твого повороту. Я не прерускаю, щоб це було аж до 16-го! І не думай!! Ми вже й квартиру вичистили, завтра остання кімната. І чекаємо. Дітонько, зубів я ще не робила. Учора Юл[ія] Вл[адимирівна] сказала мені адресу дуже доброго німця-лікаря, але дорогий дуже і жорстокий. Зате вона гарантує його роботу. Тягнулося у неї 2 тижня, але вона вимагала швидкого закінчення. Я піду до нього, мабуть, завтра й розпитаю, що і скільки візьме. Боюсь, що якраз на твій приїзд буду щербатою. Я цього не хочу!

Дитинко, чи ти бачив листа Євг[ена] Харл[ампійовича]⁹? Чи не побачишся ти з ними?¹⁰ Я не читала, але нагадую тобі, може там нічого такого нима? Я написала Юл[ії] Мик[олаївні]¹¹ картку. Може вона спробує побалакати з тобою. Нічого, мій єдиний? Як ти себе почуваєш, як спиш? Де зупинився? Це, знаєш, не добре, що навіть уявити тебе собі не можна.

Я хочу, щоб тобі було добре, приємно, затишно; щоб тебе ніщо не дратувало. Будь спокійний, мій малий! Я так чекаю на тебе, з такою безмежною силою хочу тебе бачити... Але знаю, що повинно пройти ще кілька днів. Але скільки ж?!

До побачення, мій. Хай тобі добре буде.

Привіт Левіні!

Твоя Р[оза].

[Лист адресований у Відень на адресу Левінського – для ВВ].

№ 7

Володимир Кирилович – Розалії Яківні

[Прага – Берлін]

Прага. Двірець. 7–V–21.

Діто,

їду до Відня, не дїждавшись Гр[игорїїва]. Пишу це в вагоні, вранці, о 7-й год[ині]. Марки не маю, кину листа так, може, дійде.

Вчора одержав телеграму від М[арка] Гр[игоровича], що художественники відмовились од контракту. Я – зворушений цим. Учора цілий день була тиха радість в грудях, що є люди, для яких гроші все ж таки не на першому місці стоять.

Буду робити все, щоб здобути їм на студію. Але... трудно це, голуба.

Не знаю, як там у Відні поставляться наші до всіх цих комбінацій. А проте "якось буде".

Цілую тебе і Д[ьону].

Спішу кинути листа.

В.

[На звороті першої сторінки дописано]: А чому про С-а¹ і фільму ніякої звістки? Не відповів на телеграму? Уникає?

№ 8

Володимир Кирилович – Розалії Яківні

[Відень – Берлін]

Відень. 8–V–21

Мій Крох, одержав учора твого листа. Передав Левіні. Спасибі тобі, що ти така хороша. З якою вдячною, глибокою ніжністю я думаю про тебе, якби ти знала! Ну, та це ти вже повинна знати.

Тут у Відні все поганенько. Мертвячиною тхне від наших. Левіні зовсім хворий і цілком одходить од всякої політичної роботи. Я стараюсь щось налагодити, підняти, оживити, але всі такі потомлені й апатичні, що нападає й на мене апатія. Сірий¹ став якоюсь сірою пухлою масою. Один Паламарчик² бадьориться і виявляє бажання ворушитись. Може, що й вийде з ним. Сьогодні маю побачитись з Мухами³. Не знаю, що вийде і з того. Взагалі нічого певного немає, все під сумнівом і знаком запитання.

Василька⁴ у Відні немає, отже про студію нема з ким говорити. А жінка без його нічого не скаже і не зробить, даремно з нею й балакати. Так тут кажуть.

З малою й високою Директорією⁵ хочу побачитись у цій справі, але також певности не маю. Повторяю, ні в чому нічого певного. Здається, тим і кінчиться вся моя подорож.

Голубо, потелефонуй См[аль-]Стоцькому⁶ і попросай, щоб він негайно вислав у Прагу листа про візу мені. Я бачився з його батьком⁷ перед самим від'їздом з Праги, але листа з Праги ще не було.

Зараз прийдуть до мене с[оціал]-д[емократи]. Мушу поспішати з листом, щоб сьогодні кинути.

Вітай художественників і Вілінських.

Бідні худ[ожественник]и, як мені хочеться щось зробити для них!

Твій.

Про мене не турбуйся, приїду, все розповім докладно.

№ 9

Володимир Кирилович – Розалії Яківні

[Відень-Берлін]

9–V–21

Мій ясний, прекрасний Нун, дякую тобі за хорошого твого листа. Справи стоять так собі. Бачився з “сапожниками” (Ш[вецем] і М[акаренком]¹), але це такі маленькі, жадні істоти, що смішно думати, щоб вони випустили з своїх рук хоч копійку. Я про студію з ними навіть не говорив, бо цілком безнадійно. Хочу сьогодні бачитись з Вас[ильком], хоч і гидко мені це. Але, здається, його немає у Відні.

Почуваю себе, мій Нун, так собі; було б добре, коли б міг спати, а то сплю зовсім кепсько, а це зтомлює більше, ніж усе інше. Але засну вже дома. Правда, Дім?

Напиши Левінському, голубко, він бідний, хворий, майже самотній. Шкода його страшенно, а допомгти неможливо.

Завтра, мабуть, виїду до Праги, в Празі дня 2-3 і, нарешті, додому.

Ну, поки що, бувай. Хай тобі буде ясно й спокійно.

В.

[Листівка адресована: Frau R. Wynnyschenko Berlin-Zehlendorf-Mitte Cecilienstr. 6. На лицьовому боці – архітектурна споруда Відня].

№ 10

Володимир Кирилович – Розалії Яківні

[Відень – Берлін]

Відень. 9–V–21

Ще нічого певного. Говорив з с[оціал]-д[емократами], вони схиляються на нашу платформу. Але й у них слякоть. Вони також воліли б, щоб хтось зробив, а їм дав посади. Сумно, дитинча моє, бачити людську слабкість, яку маленькі люди силкуються прикрити великими словами, хорошими фразами. Кожний в центрі світу має свою особу, круг якої відбуваються всі процеси політичного, соціального і всякого іншого життя.

В справі худ[ожественник]ів ще ні з ким не бачився. Може, сьогодні. Про них весь час думаю. Але... боюсь, що не вийде нічого.

Виїхати з Відня збираюсь в середу. В Празі побуду днів 2-3 і тоді, нарешті, додому. Бувай, мій ніжний, єдиний Нун!

Твій.

[Листівка адресована як попередня. На лицьовому боці – картина будинку Відня].

№ 11

Володимир Кирилович – Розалії Яківні

[Відень – Берлін]

[10 або 11 травня 1921 р.]

Сьогодні балакав з жінкою В[асилька]а. Вона дуже радо прийняла пропозицію й обіцяла все зробити для полагодження. Розуміється, для мене звертатись до В[асилька]а було дуже тяжко з політичного боку. Боюсь навіть якихсь комплікацій. Але, коли ця жертва дасть добрі наслідки, – нехай. Завтра рано виїжджаю. Спішу – чекають на мене. Цілую

В.

[Листівка за попередньою адресою. На лицьовому боці – картина з будинку в парку. Підпис: Hotel Kobenzl].

№ 12

Володимир Кирилович – Розалії Яківні

[Прага – Берлін]

Прага.12–V–21

Моя Кроха дорога, після завтра, мабуть, уже виїду, якщо не стане щось на перешкоді.

Приїхав я вчора; хотів уже завтра виїхати, але, на жаль, Яромир забув улаштувати мені на сьогодні побачення з Б[енеше]м, як ми умовились, і доведеться через це призначити на завтра або й післязавтра; коли на післязавтра, то виїду аж у неділю. Крім того, хочу ще побачитись тут з Сербиненком¹, який має завтра-післязавтра приїхати з Парижу на чеський кооперативний з'їзд в Празі. Прийдеться пожертвувати ще одним днем, щоб уже залагодити справу з Серб[иненком] і свої і громадські. Взагалі, я поки що своєю подорожжю щиро задоволений і гадаю, що вона матиме свої наслідки. Можливо, розуміється, що й нічого особливого не вийде з усього цього, але, в кожному разі, ідею консолідації поставлено на реальний ґрунт, а нам це необхідно не тільки в даний момент, але й на майбутнє. Окремими партійними нашими організаціями ми вдіяти нічого не зможемо, а коли складемо ці маленькі сили всі до купи, то матимемо все ж таки щось більш-менш поважне. А в цьому напрямі моя подорож дала багато. І ради тільки цього вже варто було поїхати. А коли удасться зреалізувати ті надії та обіцянки, які ми маємо, то результати будуть просто блискучі. Правда, ці майже два тижні, що я в дорозі, минули в мене як в якомусь трудному тумані, крізь який я уперто й тупо продираюсь. Вражіння це від безсоння. Але коли б ціль подорожи було досягнуто, то не шкода не поспати два тижні, – колись відшкодується.

Щодо Худ[ожньої] Студії, то, здається, й тут, у Празі, наші шанси піднялись. Прінципально чеський уряд згожується позичити мені (я весь час тільки в формі позички мені ставлю питання, а не субсидій чи допомоги) потрібну суму. Погано тільки, що це буде тягтися по канцеляріях. А я волів би позичити у чеського уряду, аніж у Василька, який, як кажуть, напевне позичить грошей. Можливо, що схоче навіть ближче стати, субсидувати, але я це рішуче одкину. Ага: "Двін"² узяв на себе позичку 300.000 нім[ецьких] марок на Студію і відповідатиме всім майном за неї. Правда, це мило з боку Козлика й Черкасенка³? Це мене ще більше переконує, що на Студію ми грошей здобудемо. Нехай тільки наші художественики трохи потерплять, бо такої справи в тиждень зробити неможливо. Іду на засідання. Гр[игоріїв] приїхав. Завтра напишу. (Над текстом цього аркуша у перевернутому вигляді дописано): Цілую твої лапки, твої дорогі очі.

В.

[Берлін – Відень]

10 мая [1921]

Мій! Де ти? Ничого я вже за тебе не знаю. Чи ти в Відні, чи ще ні, чи, може, вже виїхав назад? Останнього листа мала в суботу; сьогодні вівторок. Ранком нічого не було, тому, я гадаю, що буде тільки з Відня. Чи буде так, як ти пишеш, мій єдиний? Чи справді не довго пробудеш у Відні? Я чекаю тебе 14-го. Це є та межа, до якої я ще можу чекати, але більше – ні! Більше – ні за що!! Ти розумієш мене, Дітонько? Ти не сердишся на мене за це?

Тепер я страшенно боюсь, що тебе затримає віза до Німеччини, це ж можливо!.. Але знаю, що тобі ще трудніше, що ти змучений, зашарпаний і треба вирішувати важкі справи. Хоч би у тебе сил вистарчило на все це. Не знаю, які сили прохати, щоб допомогли. Ти, ти! Спасибі тобі, мій ясний, що не забуваєш за мене. Я все ж майже все знаю, що ти робиш, з ким був. Дуже цікаві звістки, що привезла Над[ія] Мик[олаївна]¹, але треба до них справді обережно ставитись, бо дуже вже вона велика політиканша.

Що до УКП, то це напевно вірно все.

Дітонько, ти не журись, якщо навіть великих результатів з твоєї подорожи не буде. Ти ж, властиво, і не сподівався так вже дуже. Ця подорож взагалі була необхідна, як необхідним буває зміна літа зимою, або переселення народів. (От дурниці кажу, правда?) Але все буде добре, коли ти тільки матимеш змогу працювати як художник. Це головне, єдине, власне, все. Коли б для того мені треба було б розстатись з тобою, я зараз би це зробила! По совісти кажу тобі, хоч би після того й смерть. Але, яке щастя, що я можу – можу жити з тобою. Я вся заміраю, коли уявляю собі день твого повороту додому. Прости мені, коли я буваю поганою, недоброю. Я не розумію, як я можу! Більше цього не буде.

Дуже ти мене заінтригував своїм експериментом, хоч би ж написав, з якої області, а так, догадайся! Цікаво, чи бачив Юл[ю]? Я певна, що вона зробить спробу побачитись. Тепер, коли я знаю, як саме виступив Пан², я б вже не писала до неї. Але що зроблено – те зроблено!

Здається нема такого моменту, коли б я за тебе не думала, тільки не завжди свідомо. Вночі я прокидаюсь кожен раз з думкою за тебе, коли сама, або пишу, або з кимсь, – і одна лише тема у мене – ти. Більше вже, мабуть, не писатиму тобі. Я чекаю звістки, що ти виїздиш. Чекаю!

Ти питаєш, яка погода? У неділю й понеділок було страшенно душно, неймовірно. Але ввечері надійшла гроза. Я поїхала на ровері. Заїхала далеко, і раптом зробилось темно, блискавиці, яких я в життю не бачила, тільки на сцені, (бо обрїй дуже широкий). Швиденько полетіла додому і встигла ледве-ледве, як пішов дощ. Сьогодні цілком холодно і хмарно. Обсипало губи, болить голова і стан простудний.

Так, Дітонько, я теж кутіла. В суботу позвонив мені М[арк] Гр[игорович], що у них будуть художн[ики], прохав прийти. Але було, на жаль, нудновато. Як багато значить обстановка. Через те, що одна бідна хата і всі мусять сидіти на одному місці, всі якісь скуті. Ні, не цікаво було. Але Гзовск[ая] була обворожительно. Розповідала про Уфу. Вона повна надій на Студію, фільму. Марк Гр[игорович] знайшов нову якусь комбінацію, але я скептична. Вони ж вірять. У мене таке вражіння, неначе вони судьбу свою зв'язали з тобою. Між иншим, Гзовск[ая] сказала мені, що має вже артистку для ролі Люди³. Вони весь час обмірковують, як і що гратимуть... Гзовск[ая] сказала: в Інні⁴ є щось мрійне і тому я так хочу її.

У неділю була на "Сверчок на печи"⁵, що ставив Болеславський⁶ (теж з художн[иків], товариш Гзовск[ої] і Гайд[арова]⁷, на участь якого в студії вони дуже рахують). Постановка та сама, що в Москві ми бачили, але виконання слабеньке. Він зібрав молодих артистів і підготував з ними цю одну річ. От і мій кутьож! І я не гірше за инчих! Але це вже кінець. Більше нікуди. Переклад заканчую. Треба

дуже і дуже пильно тобі передивитись. Боюсь, що зле зробила. Але я старалась. Російська мова в мене вже попсована.

Тяжко мені розставатись з тобою, але треба вже. Будь, моє щастя, бадьорим, а головне, спокійний та здоровий.

Чекаю я звістки про поворот. Хочу тебе бачити так, що вже не мігу більше. Хочу поїхати зараз в місто. Вже стає душно, а у мене нічого нема. Кипенхойер⁷² прислав 300 мар[ок] (я гадаю, що це він, бо з Потсдама).

(На правому полі:) До побачення, мій. Хоч би лист був сьогодні. Чи дуже зтомлений, мій малий? У нас всі квіти чекають на тебе, всі меблі, всі ми! І Д[ьон]а!
(На першому аркуші над текстом у зворотному напрямі дописано):

Привіт О[льзі] Ф[іларетівні] та Мик[иті] Юх[имовичу].

Яромір[ову] адресу візьми неодмінно.

Твоя Роза.

№ 14

Володимир Кирилович – Розалії Яківні

8–XI–21

Діта!

Все добре. Мені сюди більше не пиши, хоч я ще й так нічого не одержав. Будь дома 14-го, найпізніше 15-го. Хай тобі буде добре.

В.

[Листівка адресована: W.R.W. Poste-Restante Hauptpost Dresden, звідку відправлена – невідомо].

Коментарі

№ 1

¹ *мій Ді* – Одне з пестливих звертань-новотворів, якими Розалія Яківна зверталася в листах до Володимира Кириловича.

² *Дьона, Дьонка* – Так у листах називали найінтимніший орган Розалії Яківни.

³ *М[икиті] Ю[химовичу]* – Шаповал Микита Юхимович (літ. псевдонім М. Сріблянський, 1882–1932) – громадсько-політичний діяч, поет, літературний критик, один з ідеологів і співредактор (разом із П. Богацьким) літературно-критичного і громадсько-публіцистичного журналу “Українська хата”, що виходив у Києві в 1909–1914 рр., співробітник “Села”. Один із провідних діячів Української партії соціалістів-революціонерів, від якої був делегований до Центральної Ради, Демократичної наради в Петрограді та Передпарламенту. Генеральний секретар пошт і телеграфів УНР. За добу Української Держави – провідний діяч Українського національного союзу, один з організаторів протигетьманського повстання. Міністр земельних справ в уряді В. Чехівського (грудень 1918 – лютий 1919). З березня 1919 р. – на еміграції, входив до Закордонної делегації УПСР. Мешкав у Чехословаччині, очолював Український громадський комітет, займався науковою і педагогічною діяльністю. В 1922–1928 рр. у Празі видавав і був постійним редактором журналу “Нова Україна”, у 1923–1924 рр. його співредактором був В. Винниченко. Зберглося їхнє велике листування (див.: ЦДАВО України. – Ф. 3563. – Оп. 1. – Спр. 149–152).

⁴ *О[льзі] Ф[іларетівні]* – Ольга Філаретівна – дружина М.Ю. Шаповала.

⁵ *Чи ти бачив Яроміра?* – Нечас Яромир (Nečas Jaromir; 1888–1944) – чеський політичний діяч, соціал-демократ. За дорученням тодішнього міністра закордонних справ Чехословаччини Е.Бенеша супроводжував В. Винниченка до Москви і Харкова в 1920 р. як політичний дорадник і зв'язковий з відповідними міністерствами закордонних справ. Згодом посол соціал-демократичної партії до чехословацького парламенту і міністр соціальної політики. Сівпрацював з українською еміграцією в Чехословаччині.

⁶ *А Шкрага?* – Шкрах В.К. (Škrach V.K.) – чеський культурний діяч, співробітник видавництва “in”, редактор філософського журналу “Česka mysl”.

⁷ *т. Алекс.* – Особа не встановлена.

№ 2

¹ *Нун, Нуника* – Одне з пестливих звертань В. Винниченка до дружини.

² *Олесь* (справж. прізви. Кандиба) Олександр Іванович (1878–1944) – український поет. Після закінчення Харківського Ветеринарного інституту працював у Харківському земстві ветеринарним лікарем. З 1911 р. жив у Києві, працював у редакції “Літературно-наукового вісника” й у видавництві “Лан”. З 1919 р. – на еміграції, спочатку в Будапешті, потім у Відні, де якийсь час працював у посольстві УНР в Австрії, започаткував журнали “На переломі” та “Сміх”, був одним з організаторів і заступником голови Союзу українських журналістів і письменників. З 1924 р. жив у Празі, де й помер.

³ *М[асаариком]* – Масарик Томаш (Masaryk Tomáš; 1850–1937) – чеський філософ, політичний і державний діяч, провідник чеського національного руху. Голова Чеської Національної Ради в Лондоні під час Першої світової війни, організатор чеського корпусу в Росії в 1917 р. з полонених чехів і словаків. Президент Чехословаччини в 1918–1935 рр. Автор багатьох праць на філософсько-соціологічні теми.

⁴ *Б[енешем]* – Бенеш Едуард (Beneš Eduard; 1884–1948) – чеський політичний і державний діяч, журналіст. Міністр закордонних справ Чехословаччини з 1918 до 1935 р., коли став президентом республіки. З 1941 – президент екзильного чеського уряду, який перебував у Лондоні. 1945 р. повернувся до Праги, 1946 р. знов обраний президентом. У червні 1948 р. після комуністичного перевороту залишив посаду й незабаром помер.

⁵ *Його колишня помилка щодо участі в Директорії* – В. Винниченко мав на увазі відмову М. Шаповала від участі в Директорії. Сам М. Шаповал так пояснював свою позицію: “15 листопада вибір Директорії на засіданні Ради Українського Національного Союзу. Я відмовляюсь від членства в Директорії: не довіряю ані Петлюрі, ані Винниченкові, як *честолюбцям*, нездібним поставити громадські справи вище свого “я”. Він писав, що був упевнений у перемозі повстання й гаряче працював над його підготовкою, але йому було б дуже боляче, якби хтось запідозрив його в кар’єризмі, тому відмовився від участі в Директорії з мотивацією, що прийме “*всяке доручення Директорії, хоч би й солдатом*” (*Шаповал М.* Схема життєпису (Автобіографічний шкіц). Спогади / Упоряд. С. Зеркаль. – Нью-Йорк: Видала Українська громада ім. Микити Юхимовича Шаповала, 1956. – С. 34 (Бібліотека “Українського громадського слова”. – Ч. 3).

⁶ “*Детка – чортяка*” *білає*. – Ідеться про гамір Винниченкових сусідів на вищому поверсі.

⁷ *З художественниками* – Художественники (художники) – група акторів Московського Художнього театру, які в 1919 р. гастролювали по Україні та Півдню Росії, і внаслідок воєнних дій опинилися відрізаними від Москви. Під час гастролей у Тифлісі (тепер Тбілісі), які проходили з величезним успіхом, вони отримали пропозицію від італійської кіностудії зняти за їхньою участю фільм. Фірма навіть оплачувала їхню подорож пароплавом. Сподіваючись, що вони не лише знімуться у фільмі, а й зможуть гастролювати по слов’янських країнах, де в них були творчі контакти (зокрема, багато болгарських акторів стажувалися у МХАТі), мхатівці погодилися на цю подорож. Група прибула спочатку у Стамбул, потім у Софію, Берлін. У цю групу входили: О. Гзовська і її чоловік Гайдаров, А. Тарасова, В. Качалов і його дружина Н. Литовцева, О. Кніппер-Чехова, М. Германова, К. Рощина-Інсарова, П. Шаров та ін.

⁸ *в сьомій Студії* – Студія українського художнього театру. Назва задуманого, проте не здійсненого проекту Винниченка. З Масариком він, очевидно, вів переговори щодо фінансової підтримки цього проекту.

⁹ *Віл[енському]* – Віленський (Вілінський) Марк Григорович – відомий київський адвокат, приятель В. Винниченка ще з дореволюційних часів, його правовий дорадник під час перебування в еміграції. 1926 р. повернувся в Україну. Працював як правовий консультант у різних установах. На початку 1930-х рр. заарештований, подальша доля не відома. Винниченко в листах називав його Маркуша, Маркушка.

¹⁰ *Був у Неєдліх* – Ідеться про родину чеського історика Зденека Неєдлі (Zdenek Nejedly), з 1920 р. – професора Карлового університету у Празі.

¹¹ *Ол[есь] дістав посаду на Словаччині й уже вчора виїхав туди* – Ця інформація іншими джерелами не підтверджена.

¹² *Козлик* – Тищенко Юрій Пилипович (псевд. Сірий, 1880–1953) – видавець, публіцист, письменник. Упродовж 1907–1918 рр. у Києві вів справу Української видавничої спілки, НТШ, ЛНВ та газет “Село” (1909–1911) і “Засів” (1911–1912), завідував книгарнями НТШ у Києві, Харкові, Катеринославі, редагував і видавав книжки у видавництві “Дан” (1909–1914). Спільно з В. Винниченком та Л. Юркевичем заснував видавництво “Дзвін” у Києві (1907). Певний час у Києві жив за паспортом Лаврова Павла Пилиповича. Співзасновник видавництва “Український учитель” (1917–1919) та “Українська школа”. 1919 р. переніс видавництва “Дзвін” та “Українська школа” до Відня, де видав і переправив в Україну 11 вагонів українських підручників, які до 1925 р. використовувалися в Україні; видавав твори В. Винниченка. Від 1920-х рр. – у Чехословаччині, від 1949 р. – у США, займався видавничою діяльністю. Автор біографічного нариса про В. Винниченка (*Тищенко Ю.* Хто такий Винниченко. – К., 1917. – 16 с.) та спогадів про нього (*Тищенко Ю.* Участь В.К. Винниченка в революційному русі 1914–1916 рр. // *Володимир Винниченко* (Статті й матеріали). – Нью-Йорк, 1953. – С. 42–56; *Тищенко (Сірий) Ю.* З моїх зустрічей: Спогади / Упоряд. О. Сидоренко, Н. Сидоренко. Передмова М. Шудрі. – К., 1997. – С. 66–75). У листах до В. Винниченка підписувався: Козлик, Сірий Козлик. – Сіренський Козлик.

№ 3

¹ *Гр[игоріїв]* – Григоріїв (Григор’єв) Никифор (псевдонім Гр. Наш, 1883–1953) – громадський і політичний діяч, публіцист і педагог, активний діяч УПСР. Був членом Української Центральної Ради, брав участь в українізації війська; у 1918 – міністр освіти в уряді В. Голубовича, за гетьманату – член Українського Національного Союзу. З 1921 – на еміграції у Празі, тісно співпрацював із М. Шаповалом. Співзасновник, а пізніше – директор і професор Українського соціологічного інституту. У 1938 р. переїхав до США. Активно листувався з В. Винниченком. Те, що скорочення Гр. відноситься до Григоріїва, підтверджує запис М. Шаповала в щоденнику від 10 травня 1921 р. “Приїхав Н. Григоріїв” (*Шаповал М.* Щоденник. Від 22 лютого 1919 р. до 31 грудня 1924 р. І Частина / Упоряд. С. Зеркаль. – Нью-Йорк, 1958 (Видала Українська Громада ім. М. Шаповала в Новім Йорку. Накладом упорядчика) / Б-ка “Українського Громадського Слова”. – Ч. 7. – С. 59).

² *Супруни* – Винниченко має на увазі Супруна Григорія, який був директором кредитової канцелярії генерального секретарства фінансів Центральної Ради, фінансовим агентом уряду УНР за кордоном, уславився тим, що розтратив державні фонди, які були в банках Австрії та Німеччини (див.: Винниченко В. Щоденник. Т.І. 1911–1920 / Ред., вступ. стаття і прим. Григорія Костюка. – Едмонтон; Нью-Йорк. – С. 423).

³ *Живу я в “Беранеку”* – “Беранек” – готель у центрі Праги.

⁴ *в “Народному Дівадлі”* – Народні Дівадло – Національний театр Чехії і Праги, який ставить як опери й балети, так і драматичні спектаклі.

⁵ “Продана наречена” – Опера чеського композитора Бедріха Сметани.

⁶ *В її кортуленції* – Корпуленція – дебеда статура, товщина.

⁷ *Як дві Надії разом* – Ідеться про Васильєву Надію Олексіївну, найближчу подругу Розалії Яківни ще із часів навчання на медичному факультеті Паризького університету. Вони підтримували дружні стосунки й пізніше, під час проживання в Москві. У 1921 р. Надія гостювала у Винниченків у Целендорфі і ставила завдання схуднути. У коментарях до “Щоденника” В. Винниченка (*Винниченко В. Щоденник. Т.2. 1921–1925 /* Ред. Г. Костюк, упоряд. текстів і прим. О. Мотиля. – Едмонтон; Нью-Йорк, 1983) це ім’я й похідні: Надя, Надюга, які трапляються в “Щоденнику” і в цьому листуванні, помилково ідентифіковані як такі, що належать Надії Суровцевій. В “Іменному покажчику” (с. 692, 695) обидві ці особи об’єднані під іменем Суровцева Надія, у той час, як із 52 згадок Н. Суровцевій належать лише 2, решта – Н. Васильєвій.

⁸ “*У золотих врат*” – Імовірно, ідеться про п’єсу норвезького письменника К. Гамсуна “У врат царства” (“*Ved rigers port*”).

⁹ *Гамсуна* – Кнут Гамсун (норв. *Knut Hamsun*; справжнє ім’я – Кнут Педерсен, 1859–1952) – норвезький письменник, лауреат Нобелівської премії з літератури (1920).

¹⁰ *милий, тихий Zebendorf!* – Целендорф – один із районів Берліна, де В. Винниченко із дружиною жили з 1921 до 1923 р.

¹¹ “*Гзовськими*” – Ідеться, очевидно, про О. Гзовську та її чоловіка (див. прим. 31).

¹² *на левініній адресі* – Ідеться про адресу В. Левинського. Левинський Володимир Петрович (1880–1953) – український учений, економіст, публіцист і теоретик українського соціалістичного руху, один із засновників УСДРП. У 1904–1914 рр. був редактором або співробітником органів соціал-демократичної преси – “Воля”, “Земля і воля”, “Вперед”, “Робітник”, “Наш голос” (Львів) та фактичним редактором журналу “Дзвін” (Київ, 1913–1914). У колі друзів його називали Левіні. На час написання листа жив у Відні за адресою: Edm. Weissgasse, 9 Wien, XVIII.

№ 4

¹ *Гзовская* – Гзовська Ольга Володимирівна (1883–1962) – відома російська артистка театру й кіно. У 1905 р. закінчила театральне училище при Малому театрі, у цьому театрі працювала в 1905–1910 рр., у 1910–1917 рр. – у Московському Художньому театрі, потім повернулася в Малий (1917–1919). З осені 1919 р. викладала в Шаляпінській і в оперній студії Большого театру, виступала з концертами. У листопаді 1920 р. разом із чоловіком актором В. Гайдаровим і ще кількома артистами МХАТу виїхала за кордон (див. прим. 13). Працювала в багатьох країнах Європи. В 1932 р. повернулася до СРСР, працювала в концертних організаціях Москви. У 1934 р. переїхала до Ленінграда, де вела концертну діяльність, а з 1939 – працювала в ленінградському Театрі імені Ленінського комсомолу, з 1943 до 1956 – у Ленінградському академічному театрі драми ім. О.С. Пушкіна. У кінці життя – на педагогічній роботі.

² УФА – (UFA – Universum-Film AG) – найбільша фільмова студія в Німеччині, заснована 1917 р.

³ *Келлера* – можливо, ідеться про Девіда Генрі Келлера (англ. *David Henry Keller*, 1880–1966) – американського психіатра, автора багатьох наукових і науково-фантастичних творів.

⁴ *Юл[ія] Влад[имирівна]* – Дружина М.Г. Віленського.

⁵ *Мамона* – У давніх сирійців і євреїв – бог багатства, саме багатство, а також взагалі земні блага.

№ 5

¹ *Дім, Крох* – пестливі імена, якими Винниченко називав дружину.

² *З грушенятами* – Грушенятами В. Винниченко іронічно називав віденську групу есерів, однодумців М. Грушевського, організованих у Закордонній делегації УПСР.

³ *Зачарований грою Качалова* – Качалов Василій Іванович (справжнє прізвище – Шверубович, 1875–1948) – російський театральний актор. Розпочав кар’єру в Театрі Літературно-артистичного товариства в Петербурзі. З 1900 грав у Театрі ім. Чехова, де і здобув славу, зігравши протягом кар’єри 55 ролей. У 1919 р. разом із групою інших артистів виїхав за кордон (див. прим. 13). У 1921 р. повернувся в Росію. З 1936 р. – народний артист СРСР.

⁴ *Германова Марія Миколаївна* (1883–1940) – російська актриса першого покоління Московського Художнього театру. Залишила Росію в 1919 р., але до кінця життя залишалася вірною традиції Художнього театру. Вона очолювала “Празьку групу МХТ”, була визнана видатною актрисою і режисером.

⁵ “*На дне*” – П’єса М. Горького, написана в 1902 р.

№ 6

¹ *Дім* – Одне з пестливих імен-новотворів, якими Розалія Яківна називала чоловіка.

² *Поважений* – Особа не встановлена.

³ *Нелідов* – Нелідов Анатолій Павлович (1879–1949) – російський актор. У 1900–1903 рр. навчався на драматургічних курсах Московського театрального училища й у Музично-драматичному училищі Московського філармонічного товариства. Професійну театральну діяльність почав у Херсоні в Товаристві нової драми під керівництвом В.Е. Мейерхольда. У 1905–1906, 1907–1909 рр. – актор театру Комісаржевської в Петербурзі. У 1909–1911 рр. – у Тифлісі грав у антрепризі Нікуліна. З 1911 р. – у театрі Незлобіна в Москві. Очевидно, працюючи в цьому театрі, познайомився з Винниченком, п’єса якого “Брехня” (“Ложь”) йшла в цьому театрі 8 березня 1916 р. У 1920-х рр. грав у Московському театрі Революції, Ленінградському театрі “Комедія”, МХАТі 2-му. В 1924–1926, 1929–1941 рр. і з 1946 р. виступав у Ленінградському академічному театрі драми.

⁴ *Шубінський* – Особа не встановлена.

⁵ *гімнастики Далькроза* – Жак-Далькроз Еміль (1865–1950) – швейцарський педагог, композитор, письменник, громадський діяч. Створив систему музичного ритмічного виховання. У 1910 р. організував “Школу музики і ритму” в Хеллерау (поблизу Дрездена), у 1915 – “Інститут Жак-Далькроз” в Женеві.

⁶ *міст Дрезден* – Дрезден – місто в Німеччині на річці Ельба, адміністративний центр Саксонії, приблизно в сорока кілометрах від кордону із Чехією, один із центрів культури Німеччини.

⁷ *Це в Хеллерау* (нім.) – Хеллерау, дачне селище в передмісті саксонського Дрездена, відоме вдалими архітектурними вирішеннями.

⁸ *Муромці[єв] мені казав* – Муромцев – знайомий В. Винниченка, який мав відношення до театрального життя.

⁹ *Євг[ена] Харл[ампійовича]* – Чикаленко Євген Харлампійович (1861–1929) – визначний український громадський діяч, публіцист, видавець першої української щоденної газети на Наддніпрянській Україні “Громадська думка” (1906) і “Рада” (1906–1914), меценат української культури, ініціатор створення й фактичний голова Товариства українських поступовців (1908). Підтримав В. Винниченка на початку його літературної діяльності, надавав йому матеріальну допомогу. В. Винниченко вважав його своїм хрещеним “літературним батьком”. (Про їхні стосунки детально див.: Є. Чикаленко, В. Винниченко. Листування. 1902–1929 роки / Упоряд. та вступ ст. Н. Миронець. – К.: Темпора, 2010. – 448 с.) Після поразки Української революції їхні стосунки ускладнилися. Є. Чикаленко різко засуджував організований В. Винниченком антигетьманський виступ і вважав його одним із винуватців втрати української державності.

Тут ідеться про лист, який згадує Є. Чикаленко в іншому листі, надісланому В. Винниченкові у відповідь на його пропозицію зустрітись у Відні. У листі від 21 квітня 1921 р. він писав, що радий був би зустрітись. “Але... не знаю – чи схочете Ви бачитись зо мною після того, як довідаєтесь, що я голосно виявив своє чорносотенство та контрреволюційність та ще в смітнику, іменуємому “Волею”, хоч і в формі листа до редакції. Я бачив, що треба мені виступити, бо всі запідозрювали в мені брак сміливости, а не було де, крім “Воли”, бо ніхто не хотів друкувати, тому, що я всіх зачепив, навіть і Вас, назвавши Вас “нереальним політиком”. Він писав, що хоче надіслати йому відбитку статті, щоб той ознайомився з нею, перш ніж вирішувати питання про зустріч (Є. Чикаленко, В. Винниченко. Листування. 1902–1929 роки. – С. 322–324).

¹⁰ *Чи не побачишся ти з ними?* – Див. попередню примітку.

¹¹ *Юл[ії] Мик[олаївні]* – Садик Юлія Миколаївна (1888–1928) – племінниця дружини Є. Чикаленка Марії Вікторівни Чикаленко (уродженої Садик), з 1909 р. жила з Є. Чикаленком у громадянському шлюбі. Після 1917 р. викладала німецьку мову в одній із київських гімназій, 1920 р. емігрувала за кордон, де перебував Є. Чикаленко. Померла від невиліковної хвороби печінки.

№ 7

¹ *С-а* – Можливо, ідеться про А. Сербиненка (див. прим. 2 до листа № 12).

№ 8

¹ *Сірій* – Ідеться про Ю. Тищенко (див. прим. 18).

² *Паламарчик* – Ідеться, очевидно, про Г. Паламаря. Паламар Григор – український соціал-демократ, публіцист. Постійно жив і працював у Відні. Член ЗГ УКП, співробітник “Нової доби”, в якій виступав під псевдонімом Gregory, автор брошури “Капітал, колоніальні народи і большевизм” (1920).

³ з *Мухами* – Ідеться про родину Дмитра Антоновича.

⁴ *Василька* – Василько Микола (1869–1924) – визначний громадський і політичний діяч Буковини, дипломат, посол до буковинського союму і віденського парламенту (1898–1918). Співзасновник Загальної Української Ради у Відні (1915) та Української Національної Ради у Львові (1918). Дипломатичний представник ЗУНР в Австрії (1918–1920) та посол УНР у Швейцарії та Німеччині (1920–1924).

⁵ з *малою й високою Директорією* – Винниченко мав на увазі колишніх членів Директорії Макаренка і Швеця (див. прим. 56), натякаючи на те, що Макаренко був помітно нижчий за зростом від Швеця, обігруючи офіційний термін “Висока Директорія” та високий зріст Швеця.

⁶ *потелефонуй См[аль-] Стоцькому* – Смаль-Стоцький Роман (1893–1969) – український учений-славист, дипломат. Син академіка Степана Смаль-Стоцького. Представник УНР у Берліні до лютого 1923. У 1925–1939 рр. – професор славистики Варшавського університету. З 1947 р. – у США, де й помер.

⁷ з *його батьком* – Смаль-Стоцький Степан Йосипович (1859–1938) – український мовознавець і педагог; визначний громадсько-політичний, культурний, економічний діяч Буковини. 1885–1918 рр. – професор Чернівецького університету, викладач української та російської мови і літератури. З 1921 р. – професор Українського вільного університету у Празі. Дійсний член НТШ (з 1899), ВУАН (з 1918), Слов'янського інституту у Празі (з 1928) та ін. Один із засновників Музею визвольної боротьби України у Празі. Під час Першої світової війни як діяч Союзу Визволення України вів культурну працю в таборі українських полонених у Раштагі; 1917 р. голова Бойової Управи Січових Стрільців. 1919 р. посол ЗУНР у Празі. Автор багатьох наукових праць.

№ 9

¹ *Бачився з “сапожниками” Ш[вцем] і М[акаренком]* – Швець, Макаренко – члени Директорії УНР. Що ідеться саме про цих діячів, свідчить запис у щоденнику Винниченка від 9 травня 1921 р.: “Побачення з Макаренком і Швецем” (Щоденник. – Т. 2. – С. 36). Швець Федір (1882–1940) – український громадський діяч, за освітою геолог. Член Директорії УНР. 15 листопада 1919 р. виїхав із дипломатичними дорученнями за кордон, передавши всю повноту влади Симону Петлюрі. 25 травня 1920 р. постановою уряду УНР був виведений зі складу Директорії. На еміграції у Празі – професор УВУ. Макаренко Андрій (1885–1963) –

службовець управління Південно-Західної залізниці в Києві. 1917 р. – голова спілки залізничників. Учасник повстання проти гетьмана Скоропадського, член Директорії УНР. 15 листопада 1919 р. виїхав із дипломатичними дорученнями за кордон, передавши всю повноту влади Симону Петлюрі. На еміграції жив в Австрії, Чехословаччині і США, де й помер.

№ 12

¹ *побачитись тут з Сербиненком* – Сербиненко Андрій Миронович (?–1945) – український громадсько-політичний діяч, член Селянської Спілки, член Центральної Ради, кооператор. Власник книгарні в Берліні з 1920 р. Від Дніпросоюзу в 1920 р. за дорученням уряду УНР був одним з організаторів Об'єднання центральних українських кооперативів, яке проіснувало до 1923 р. Займався перевезенням і реалізацією книжок в Україні. Автор брошури “Кооперація на селі” (1919).

² *“Дзвін”* – Видавнича спілка, організована В. Винниченком, Ю. Тищенком і Л. Юркевичем у 1907 р. в Києві. У 1919 р. її діяльність була перенесена до Відня, де проіснувала ще кілька років. Видавала твори В. Винниченка, С. Черкасенка та ін. Директором “Дзвона” був Ю. Тищенко.

³ *Черкасенка* – Черкасенко Спиридон Федосієвич (1876–1940) – український письменник, драматург, публіцист, педагог, один із редакторів-видавців місячника “Дзвін”. Працював учителем на Донбасі. Друкувався у “Громадській думці”, у “Раді”, у “Слові”, “Рідному краї”, “Муравейнику-Комашні”, в українській педагогічній пресі. Один із засновників видавництва “Українська школа”. 1917 р. – відповідальний редактор журналу “Вільна українська школа”, на замовлення Міністерства Освіти УНР складав читанки й букварі для українських шкіл. З 1919 р. – на еміграції у Відні, редагував шкільні підручники. З 1929 р. – у Чехословаччині.

№ 13

¹ *Над[ія] Мик[олаївна]* – Особа не встановлена.

² *як саме виступив Пан* – Є. Чикаленко 23 квітня 1921 р. в українському тижневику “Воля” (Відень) опублікував статтю “Де вихід?”, в якій схилився до думки, що в тогочасних умовах України лише закликаний з іншої країни монарх може об'єднати націю і відстояти власну незалежну державу. Ця стаття викликала різку критику багатьох земляків, у тому числі й колишніх прихильників Є. Чикаленка, зокрема й В. Винниченка, якого автор назвав “нереальним політиком”.

³ *для ролі Люди* – Ідеться про персонаж п'єси В. Винниченка “Закон”.

⁴ *в Інні* – Інна Василівна – персонаж п'єси В. Винниченка “Закон”.

⁵ *“Сверчок на печі”* – п'єса Ч. Діккенса.

⁶ *Болеславський Ричард Валентинович* (справж. прізвище Стржезницький, 1889–1937) – польсько-російсько-американський актор, режисер театру й кіно, викладач акторської майстерності. Один із засновників І-ї студії МХТ. У 1916–1918 брав участь у Першій світовій війні. У 1918 р. повернувся у студію. У січні 1920 р. виїхав до Польщі, де почав працювати у Великому театрі в Познані, потім – актором і режисером у варшавському Театрі Польському. У 1920 р. поставив кілька короткометражних пропагандистських фільмів, спрямованих проти більшовицької Росії. У травні 1921 р. виїхав із Польщі та незабаром приєднався до кваліфікованої групи Художнього театру, яка перебувала у Празі. Восени 1922 р. приєднався до трупи МХТ під час її гастролей у США й залишився там після її від'їзду до Москви.

⁷ *Гайд[арова]* – Гайдаров Володимир Георгійович (нім. *Wladimir Gaidarow*, 1893–1976) – російський, німецький, радянський актор. У 1914 р., будучи студентом історико-філологічного факультету Московського університету, вступив до студії МХАТ. У 1915 р. дебютував у кіно, а з 1916 р. знімався в головних ролях у тому числі й у фільмах Я. Протазанова. У 1920 р. у складі групи Художнього театру, де грала його дружина Ольга Гзовська, емігрував до Німеччини. Частина трупи працювала в берлінському кабаре “Голуба птиця” (Blauer Vogel), Гайдаров ставив спектаклі за участю дружини, знімався у фільмах провідних німецьких режисерів. У 1930 р. як режисер поставив німецько-естонський фільм “Хвилі пристрасті” (*Wellen der Leidenschaft*), для чого заснував власну виробничу фірму. У 1932 р. повернувся до Москви, з 1934 р. – у Ленінграді, де займався концертною діяльністю, а з 1938 до 1968 р. працював у трупі Театру драми імені О.С. Пушкіна.

⁸ *Кипенхойер* – Очевидно, ідеться про німецького видавця Густава Кіпенгойєра, який був власником заснованого в 1910 р. видавництва Gustav Kiepenheuer Verlag. У 1920-х рр. жив у Потсдамі. Його видавнича спілка в Потсдамі видала в перекладі Г. Шпехта німецькою мовою п'єсу В. Винниченка “Брехня”.

Далі буде.

Упорядкування, примітки та коментарі
Надії Миронець

Отримано 4 листопада 2014 р.

м. Київ